DEVELOPING PROFESSIONAL EDUCATION STUDENTS' SKILLS IN CRITICALLY EVALUATING INFORMATION AND IDENTIFYING MEDIA MANIPULATION THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Alimov Zokir Chori o'g'li

Lecturer, Department of Pedagogy and Social Work, Faculty of Arts and Social Work, Termez State University

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-6675-0626

Abstract. This article examines the development of professional education students' skills in critically evaluating digital information, identifying signs of media manipulation, and supporting conclusions with evidence through the use of artificial intelligence tools. The relevance of the study stems from the fact that, while generative artificial intelligence tools expand opportunities for working with information, they may also contribute to the spread of unverified answers, fabricated sources, decontextualized information, and emotionally manipulative messages. In response, the article proposes a five-stage didactic algorithm known as "5T": "Stop – Check – Compare – Confirm – Explain." The algorithm views artificial intelligence not as a final source of truth, but as a tool for developing verification questions, considering alternative explanations, and organizing evidence. The article also presents assessment criteria for this competence and practical recommendations for its implementation in vocational education classes.

Keywords: media competence, artificial intelligence, media manipulation, fact-checking, critical thinking, information literacy, vocational education, generative AI, digital competence.

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA PROFESSIONAL TA'LIM TALABALARIDA AXBOROTNI TANQIDIY BAHOLASH VA MEDIA MANIPULYATSIYANI ANIQLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Alimov Zokir Chori o'g'li

Termiz davlat universiteti, San'at va ijtimoiy ish fakulteti Pedagogika va ijtimoiy ish kafedrasi o'qituvchisi

https://orcid.org/0009-0005-6675-0626

Annotatsiya: Maqolada sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish orqali professional ta'lim talabalarida raqamli axborotni tanqidiy baholash, media manipulyatsiya belgilarini aniqlash va xulosalarni dalillar bilan asoslash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi generativ sun'iy intellekt vositalari axborot bilan ishlash imkoniyatlarini kengaytirayotgani bilan birga, tekshirilmagan javoblar, soxta manbalar,

kontekstdan uzilgan ma’lumotlar va hissiy ta’sirga asoslangan xabarlarni ham ko‘paytirishi mumkinligi bilan belgilanadi. Natijada “To‘xta – tekshir – taqqosla – tasdiqla – tushuntir” bosqichlariga asoslangan 5T didaktik algoritmi taklif etiladi. Algoritm sun’iy intellektni yakuniy haqiqat manbai sifatida emas, balki tekshiruv savollarini ishlab chiqish, muqobil izohlarni ko‘rib chiqish va dalillarni tartibga solishga yordam beruvchi vosita sifatida qo‘llashni nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiyani baholash mezonlari va professional ta’lim mashg‘ulotlariga joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi.
Tayanch so‘zlar: mediakompetentlik, sun’iy intellekt, media manipulyatsiya, faktcheking, tanqidiy fikrlash, axborot savodxonligi, professional ta’lim, generativ AI, raqamli kompetensiya.

Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarning axborot bilan ishlash faoliyati internet qidiruvi va ijtimoiy tarmoqlar bilan cheklanmay, generativ sun’iy intellekt tizimlari bilan muloqot qilishni ham qamrab olmoqda. Bunday vositalar matnni umumlashtirish, murakkab tushunchalarni izohlash, savollar tuzish va muqobil nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqishda qulaylik yaratadi. Biroq ravon va ishonchli ko‘rinadigan javob har doim ham to‘g‘ri, to‘liq yoki tegishli dalillar bilan tasdiqlangan bo‘lavermaydi. Shu sababli ta’lim jarayonida texnologiyadan foydalanish ko‘nikmasi bilan bir qatorda, uning natijalarini tekshirish va chegaralarini anglash qobiliyatini rivojlantirish talab etiladi [9; 10; 16].

Media manipulyatsiya turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi: hissiy sarlavha bilan e’tiborni boshqarish, ma’lumotni kontekstdan uzib taqdim etish, muallif yoki manbani yashirish, noto‘g‘ri taqqoslash, dalil o‘rniga mashhurlikka tayanish hamda soxta tasvir va iqtiboslardan foydalanish. Wardle va Derakhshan axborot buzilishlarini noto‘g‘ri axborot, ataylab tarqatilgan yolg‘on axborot va zarar yetkazish maqsadidagi axborot kabi farqlashni taklif etadi [1]. Mazkur farqlarni bilish talabalarga xabarni shunchaki “rost” yoki “yolg‘on” deb belgilash o‘rniga uning kelib chiqishi, maqsadi, konteksti va ehtimoliy ta’sirini tahlil qilishga yordam beradi.

Professional ta’limda bu masala alohida ahamiyatga ega. Talabalar kelajakdagi kasbiy faoliyatida texnik yo‘riqnoma, mehnat xavfsizligi bo‘yicha tavsiya, mahsulot tavsifi, mijoz fikri yoki kasbiy yangiliklardan foydalanishi mumkin. Tekshirilmagan axborot kasbiy xatoga, noto‘g‘ri qarorga yoki xavfsizlik qoidalarining buzilishiga olib kelishi ehtimoli bor. Demak, media savodxonlikni kasbiy mazmun bilan bog‘lash, faktlarni mustaqil tekshirish va sun’iy intellekt javoblariga tanqidiy munosabatni shakllantirish zarur.

Maqolaning maqsadi — sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik jihatdan maqsadli foydalanish asosida professional ta’lim talabalarining axborotni tanqidiy baholash va media manipulyatsiyani aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga doir didaktik yondashuvni ishlab chiqish. Tadqiqot vazifalari media manipulyatsiya belgilarini tizimlashtirish, AI yordamining o‘quv jarayonidagi o‘rnini belgilash, bosqichma-bosqich algoritm va baholash mezonlarini

taklif etishdan iborat.

Tadqiqot nazariy-tahliliy va konseptual modellashtirish xarakteriga ega. Unda ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, tushunchalarni aniqlashtirish, xalqaro tavsiyalarni umumlashtirish va didaktik loyihalash usullaridan foydalanildi. Manbalar tanlashda media va axborot savodxonligi, raqamli kompetensiya, onlayn manbalarni baholash, dezinformatsiyaga psixologik qarshilik hamda ta’limda generativ sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanishga bag‘ishlangan ilmiy maqolalar va xalqaro tashkilotlar hujjatlariga ustuvorlik berildi [2–16].

Tahlil uch yo‘nalishda olib borildi. Birinchi yo‘nalish — axborotning ishonchliligini tekshirishda qo‘llanadigan kognitiv amallar: da’voni ajratish, birlamchi manbani topish, boshqa mustaqil manbalar bilan solishtirish va dalillarni baholash. Ikkinchi yo‘nalish — emotsional omillar: g‘azab, qo‘rquv, hayrat yoki shoshilinchlik hissi uyg‘otuvchi xabarlarga nisbatan refleksiv pauza yaratish. Uchinchi yo‘nalish — AI vositalarining imkoniyatlari va xavflari: tekshiruv savollarini shakllantirish, muqobil izohlarni topishga ko‘maklashish, biroq manba va iqtiboslarni mustaqil tekshirish mas’uliyatini talabada saqlab qolish [5; 6; 9; 16].

Maqolada talabalar ishtirokidagi so‘rovnoma, tajriba-sinov yoki statistik o‘lchovlar o‘tkazilgani haqida da’vo qilinmaydi. Shuning uchun quyida keltirilgan 5T algoritmi va baholash mezonlari nazariy manbalarni umumlashtirish natijasida ishlab chiqilgan pedagogik takliflardir. Ularning samaradorligi professional ta’lim muassasalarida amaliy sinovdan o‘tkazilib, tegishli ma’lumotlar asosida baholanishi lozim.

Nazariy tahlil axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmasini bitta texnik amal bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Talaba manbani topishi, muallif va nashr kontekstini tekshirishi, faktni talqindan ajratishi, xabardagi ehtimoliy hissiy ta’sirni anglab yetishi va xulosasini kuzatiladigan dalillar bilan asoslay olishi kerak. Onlayn manbalarni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda “lateral o‘qish”, ya’ni sahifaning o‘zida qolib ketmasdan, boshqa ishonchli manbalarga o‘tib muallif yoki tashkilot haqida tekshiruv o‘tkazish strategiyasi muhim deb ko‘rsatiladi [2]. OECD hisobotlari ham raqamli muhitda fakt, fikr va chalg‘ituvchi mazmunni farqlash hamda manbalarni mustaqil baholash ko‘nikmalarini kuchaytirish zarurligini ta’kidlaydi [7; 8]. Sun’iy intellekt mazkur jarayonda bir nechta didaktik vazifani bajarishi mumkin: xabardagi tekshirilishi kerak bo‘lgan da’volarni ajratish, ehtimoliy manipulyatsiya usullarini ko‘rsatish, qo‘shimcha tekshiruv savollarini tuzish, muqobil izohlarni tartiblash va tahlil natijasini tushunarli shaklda bayon etishga yordam berish. Biroq AI javobi dalilning o‘zi emas. U manbani noto‘g‘ri talqin qilishi, mavjud bo‘lmagan havolani berishi yoki noaniqlikni yashirib qat’iy ohangda yozishi mumkin. UNESCO va NIST hujjatlaridagi mas’uliyatli AI yondashuvlari tizimdan foydalanishda inson nazorati, xavflarni baholash va natijalarni tekshirishni muhim tamoyillar sifatida belgilaydi [9; 10; 16]. Shu asosda “5T” deb nomlangan didaktik algoritm taklif etiladi: “To‘xta – tekshir – taqqosla – tasdiqla – tushuntir”. Uning birinchi bosqichi talabaning hissiy

reaksiyasini anglash va xabarni darhol ulashmaslikka qaratiladi. Ikkinchi bosqichda muallif, sana, sayt, sarlavha va asl manba aniqlanadi. Uchinchi bosqichda xabardagi da’vo boshqa mustaqil manbalar bilan taqqoslanadi. To‘rtinchi bosqichda birlamchi hujjat, rasmiy ma’lumot yoki ishonchli dalil orqali tekshiruv amalga oshiriladi. Beshinchi bosqichda talaba xulosasini asoslaydi, qolgan noaniqlikni ochiq ko‘rsatadi va AI hissasidan foydalangan bo‘lsa, uni belgilangan akademik halollik qoidalari asosida qayd etadi.

1-jadval. Sun’iy intellekt yordamida media axborotini tanqidiy tahlil qilish bosqichlari

Bosqich	**Talabaning faoliyati**	**AI vositasidan foydalanish va tekshiruv mezoni**
1. To‘xta	Xabarning hissiy ta’sirini aniqlash; uni darhol ulashish yoki xulosa chiqarishni kechiktirish.	AI xabar ohangidagi hissiy iboralarni ko‘rsatishi mumkin; talaba ularni matndan mustaqil belgilaydi.
2. Tekshir	Muallif, sana, asl manba, veb-sayt va e’lon maqsadini aniqlash.	AI tekshiruv uchun savollar taklif qiladi; muallif va manba haqidagi ma’lumotlar tashqi manbada tekshiriladi.
3. Taqqosla	Da’voni ikki yoki undan ortiq mustaqil manba hamda qarama-qarshi izohlar bilan solishtirish.	AI muqobil qidiruv iboralarini taklif qiladi; talaba manbalarning mustaqilligi va obro‘sini baholaydi.
4. Tasdiqla	Birlamchi hujjat, rasmiy ma’lumot yoki tekshiriladigan dalilni topish.	AI keltirgan iqtibos va havolalar alohida ochilib tekshiriladi; tekshirilmagan havola dalil hisoblanmaydi.
5. Tushuntir	Xulosani dalillar bilan asoslash, noaniqlikni ko‘rsatish va foydalanilgan vositalarni qayd etish.	AI matnni tartiblashda yordam beradi; yakuniy hukm, manba tanlovi va javobgarlik talabada qoladi.

5T algoritmini darsga tatbiq qilish uchun “bir daqiqalik tekshiruv”, “sarlavha va matn mosligi”, “rasmning dastlabki manbasini topish”, “AI bergan havolani tekshirish” va “bir da’voga ikki mustaqil dalil” kabi qisqa topshiriqlar ishlab chiqish mumkin. Professional yo‘nalishlarda topshiriq mavzusi o‘quvchi kasbiy ehtiyojiga mos tanlanadi: texnik xizmat bo‘yicha tavsiya, mehnat xavfsizligi haqidagi xabar, mahsulot xususiyatlari, kasbiy sertifikat yoki mehnat bozori haqidagi ma’lumot. Shunda axborot tahlili abstrakt mashq bo‘lib qolmaydi, balki kasbiy qaror qabul qilish madaniyatining tarkibiy qismiga aylanadi.

Baholash mezonlari sifatida manba kelib chiqishini aniqlash, da’volarni dalillardan ajratish, boshqa manbalardan foydalanish, emotsional manipulyatsiya belgilarini ko‘rsatish, AI

javobini mustaqil tekshirish va xulosani asoslash ko‘nikmalari olinishi tavsiya etiladi. Talabaning “to‘g‘ri javob” topganigina emas, unga qaysi dalillar orqali kelgani ham baholanadi. Bu yondashuv noto‘g‘ri xulosani yashirish o‘rniga, tekshiruv jarayonini ko‘rsatish va noaniqlikni ilmiy halollik bilan tan olishni rag‘batlantiradi.

Taklif etilgan yondashuv an’anaviy faktchekingni generativ sun’iy intellektdan foydalanish bilan birlashtiradi, biroq tekshiruv mas’uliyatini avtomatlashtirilgan tizimga topshirmaydi. Media savodxonligi bo‘yicha aralashuvlar ayrim sharoitlarda yolg‘on va ishonchli xabarlar o‘rtasidagi farqlashni yaxshilashi mumkinligi tajriba tadqiqotlarida ko‘rsatilgan [3]. Shuningdek, manipulyatsiya usullarini oldindan tanituvchi o‘yinlashtirilgan yondashuvlar ham noto‘g‘ri axborotni aniqlashga yordam berishi haqida dalillar mavjud [4]. Biroq ushbu natijalarni professional ta’limdagi barcha guruhlarga avtomatik ko‘chirish mumkin emas; mahalliy til, kasbiy soha, talabalarning tayyorgarligi va raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak. Kognitiv-emotsional jihatdan 5T algoritmining “to‘xta” bosqichi muhim: kuchli hissiy reaksiya xabarni tekshirishdan oldin ulashish ehtimolini kuchaytirishi mumkin. Shu bois o‘quv mashg‘ulotida talaba faqat mantiqiy dalillarni emas, xabar qaysi his-tuyg‘uni uyg‘otayotganini ham nomlashga o‘rgatiladi. Bu usul hissiyotlarni inkor etishni emas, ularning qarorga ta’sirini anglashni ko‘zlaydi. “Tekshir”, “taqqosla” va “tasdiqla” bosqichlari esa dastlabki taassurotdan ko‘ra dalilga tayanishni rag‘batlantiradi [5; 6].

Boshqa tomondan, AI vositalaridan noto‘g‘ri foydalanish xavfi mavjud. Talaba modelning ravon javobini mutlaq to‘g‘ri deb qabul qilishi, shaxsiy ma’lumotni ochiqlashi yoki AI yaratgan matnni o‘z mustaqil ishi sifatida topshirishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi mashg‘ulot boshida foydalanish qoidalarini belgilashi: maxfiy ma’lumot kiritmaslik, muhim da’volarni birlamchi manbadan tekshirish, AI hissasini oshkor qilish va baholashda mustaqil fikrlashni namoyon etish talab etiladi [9; 10; 16]. UNESCOning ta’lim texnologiyalari bo‘yicha monitoring hisobotida ham raqamli vositalar ta’limiy maqsad, adolat, sifat va dalillar nuqtayi nazaridan baholanishi lozimligi ta’kidlanadi [15].

Maqolaning chegarasi shundaki, 5T algoritmi konseptual taklif bo‘lib, uning natijadorligi hozircha empirik ma’lumotlar bilan tasdiqlanmagan. Keyingi tadqiqotda dastlabki va yakuniy diagnostika, nazorat va tajriba guruhlari, kasbiy yo‘nalishlarga mos tekshiruv topshiriqlari hamda baholovchilararo moslik ko‘rsatkichlarini qamrab olgan tajriba dizayni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Natijalarni faqat o‘z-o‘zini baholash bilan cheklamasdan, manba tanlovi, havolalarni tekshirish sifati va yozma asoslash kabi kuzatiladigan ko‘rsatkichlar orqali baholash lozim.

Sun’iy intellektning ta’limga kirib kelishi talabalardan nafaqat raqamli vositalardan foydalanishni, balki ular taqdim etgan ma’lumotni mustaqil tekshirishni ham talab etadi. Professional ta’limda media manipulyatsiyani aniqlash ko‘nikmasi kasbiy qarorlarning asoslanganligi, axborot xavfsizligi va mas’uliyatli raqamli xulq bilan bevosita bog‘liq.

Shuning uchun mediakompetentlikni shakllantirishda axborotni izlash, manba va dalillarni tekshirish, hissiy ta’sirni anglash, taqqoslash hamda xulosani asoslash kabi amallar bir butun jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

Nazariy tahlil asosida “To‘xta – tekshir – taqqosla – tasdiqla – tushuntir” tamoyillariga tayangan 5T didaktik algoritmi taklif qilindi. Unda sun’iy intellekt tekshiruvni qo‘llab-quvvatlovchi vosita bo‘lib, yakuniy haqiqat mezoni sifatida qaralmaydi. AI taklif qilgan havolalar, faktlar va izohlar mustaqil manbalar yordamida tekshirilishi, talaba esa xulosasi va akademik halolligi uchun javobgar bo‘lishi kerak.

Amaliy jihatdan professional ta’lim muassasalariga kasbiy vaziyatlarga asoslangan faktcheking topshiriqlarini joriy etish, o‘qituvchilar uchun AI bilan ishlash etikasi bo‘yicha yo‘riqnoma ishlab chiqish va baholash rubrikalarida manba sifati hamda dalillarni asoslashni alohida mezon sifatida belgilash tavsiya etiladi. Keyingi bosqichda 5T algoritmi tajriba-sinovdan o‘tkazilib, uning turli kasbiy yo‘nalishlardagi samaradorligi empirik ma’lumotlar asosida baholanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Wardle, C., Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Strasbourg: Council of Europe, 2017. https://rm.coe.int/information-disordertoward-an-interdisciplinary-framework-for-researc/168076277c

2. McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., Wineburg, S. Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning. Theory & Research in Social Education. 2018. Vol. 46, No. 2. P. 165–193. https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1416320

3. Guess, A. M., Lerner, M., Lyons, B. et al. A digital media literacy intervention increases discernment between mainstream and false news in the United States and India. Proceedings of the National Academy of Sciences. 2020. Vol. 117, No. 27. P. 15536–15545. https://doi.org/10.1073/pnas.1920498117

4. Roozenbeek, J., van der Linden, S. Fake news game confers psychological resistance against online misinformation. Humanities and Social Sciences Communications. 2019. Vol. 5. Article 65. https://doi.org/10.1057/s41599-019-0279-9

5. Pennycook, G., Rand, D. G. The Psychology of Fake News. Trends in Cognitive Sciences. 2021. Vol. 25, No. 5. P. 388–402. https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.02.007

6. Lazer, D. M. J., Baum, M. A., Benkler, Y. et al. The science of fake news. Science. 2018. Vol. 359, No. 6380. P. 1094–1096. https://doi.org/10.1126/science.aao2998

7. OECD. 21st-Century Readers: Developing Literacy Skills in a Digital World. Paris: OECD Publishing, 2021. https://doi.org/10.1787/a83d84cb-en

8. Hill, J. Policy Responses to False and Misleading Digital Content: A Snapshot of Children’s Media Literacy. OECD Education Working Papers, No. 275. Paris: OECD

Publishing, 2022. https://doi.org/10.1787/1104143e-en
9. Miao, F., Holmes, W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023. https://www.unesco.org/en/articles/guidance-generative-ai-education-and-research
10. Miao, F., Shiohira, K., Lao, N. AI Competency Framework for Students. Paris: UNESCO, 2024. https://www.unesco.org/en/articles/ai-competency-framework-students
11. Grizzle, A., Wilson, C., Gordon, D. et al. (eds.). Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literacy Curriculum for Educators and Learners. 2nd ed. Paris: UNESCO, 2021. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377068
12. Vuorikari, R., Kluzer, S., Punie, Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens – With New Examples of Knowledge, Skills and Attitudes. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. https://doi.org/10.2760/115376
13. Redecker, C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. https://doi.org/10.2760/159770
14. Council of Europe. Digital Citizenship Education Handbook: Being Online, Well-being Online, and Rights Online. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2019. https://rm.coe.int/digital-citizenship-education-handbook/168093586f
15. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023. https://gem-report-2023.unesco.org/technology-in-education/
16. Tabassi, E. Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0). NIST AI 100-1. Gaithersburg, MD: National Institute of Standards and Technology, 2023. https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1
17. Hobbs, R. Digital and Media Literacy: A Plan of Action. Washington, DC: The Aspen Institute, 2010. https://www.aspeninstitute.org/publications/digital-media-literacy-plan-action-2/
18. Buckingham, D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge: Polity Press, 2003.
19. Koltay, T. The media and the literacies: media literacy, information literacy, digital literacy. Media, Culture & Society. 2011. Vol. 33, No. 2. P. 211–221. https://doi.org/10.1177/0163443710393382
20. Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., Cook, J. Beyond misinformation: understanding and coping with the “post-truth” era. Journal of Applied Research in Memory and Cognition. 2017. Vol. 6, No. 4. P. 353–369. https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.07.008
21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish

chora-tadbirlari to‘g‘risida. https://lex.uz/docs/-5030957
22. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. https://lex.uz/docs/5013007